

ENGLER ÁGNES

**A CSALÁDPEDAGÓGIA ÚJ KIHÍVÁSA: PARADIGMAVÁLTÁS
A CSALÁDI ÉLETRE NEVELÉS KONCEPCIÓJÁBAN**

Akadémiai doktori értekezés tézisei

Debrecen, 2021

I. Tudománytörténeti előzmények, célkitűzések

Értekezésemben a családi életre nevelés paradigmaváltozásának igényéből kiindulva megvizsgálom a családpedagógia ezen területének jellegzetességeit, feltárom problematikus pontjait, majd – egy speciálisan családpedagógiai területre fókuszálva – érzékeltetem az elméleti és gyakorlati nézetrendszer változtatásának indokoltságát. A családpedagógiának az értekezésben tárgyalt tárgyköre, a családi életre nevelés hazánkban rövid történelmi múltra tekint vissza, de nemzetközi viszonylatban sem nyúlnak messze a gyökerek: a családi életre nevelés mozgalma ugyan elmúlt száz éves, viszont mintegy ötven évvel ezelőtt tettek kísérletet az első tudományos definíciók megalkotására, koncepciója pedig a huszadik század elején körvonalazódott.

A családpedagógiához kötődő interdiszciplináris jellegű elméletek, ezzel együtt a családi életre nevelés, a sokszínű témák miatt szerteágazó tudományos háttér rendszerezését igényelte. Elméleti keretének három fő pillérét (interakcionista elmélet, csereelmélet, rendszerelmélet) és öt kisebb tartóoszlopát (konfliktuselmélet, behaviorizmus, fejlődéselmélet, ökoszisztémák, fenomenológia) azonosították, de a cél olyan keret kialakítása volt, amely a családdal kapcsolatos tudást foglalja magában minden tudományterület számára jól használható módon. (Holman és Burr, Arcus, Klein)

A 20. században számos tudományág (például neveléstudomány, pszichológia, mentálhigiéné, szociológia, genetika, orvostudomány, történelemtudomány, hittudomány, jogtudomány, közgazdaságtan, filozófia) ismereteit segítségül hívva elméleti és empirikus vizsgálatok születtek. A családi életre nevelés jellegénél fogva tagadhatatlanul a családpedagógia sajátja, ennek ellenére a témát kutató, magyarázó szakirodalmak között elvétve találunk neveléstudományi, családpedagógiai affiliációt. Meglátásom szerint ennek legfőbb oka a téma megragadhatatlanságában rejlik, hiszen a családi élet összetettsége ambivalens módon szétdarabolja a családi életre nevelés paradigmáját. Ám a folyamatosan újjászülető elméleti kereteket nem olyan anomáliák feszítik szét, amelyeket nem tudunk megmagyarázni. Éppen ellenkezőleg, olyasfajta jelenségek tematizálják át újra és újra a családi életre nevelés rendszerét, amelyek egyébként bevett fogalmai, tényezői vagy folyamatai a tudományos értelmező közösségeknek. (Kuhn, Buda, Komlósi).

A családi életre nevelés egyik oldala tekint a jövő felé, azaz készít fel a családi életre. A másik komponens a támogatásé: a már működő családok életének megerősítése, támogatása a különböző családi életszakaszokban. Úgy vélem, a családi életre nevelésnek jól körülhatárolt

és adekvát, neveléstudományi alapú paradigmája nem épült ki, ugyanakkor a családi életre való felkészítésben a családpedagógia megtalálta a helyét és szemléletmódját. A dolgozat kiindulópontja, hogy az itt aktuálisan fellelhető paradigma változtatásra szorul.

A családi életre nevelés paradigmájának a dolgozatban tárgyalt fogyatékosága a családi és szakmai szerepek közti dilemmának az egysíkú bemutatása. Jellemzően a fiatalok karrierterveiről érdeklődnek, a magánéleti víziók szinte meg sem jelennek, a két terület egymáshoz való viszonya pedig teljes mértékben rejtve marad. A szerző vizsgálatai ezt az űrt igyekeznek kitölteni, az alapkérdésére is választ keresve: van-e létjogosultsága a családi életre történő felkészítésben a magánéleti és szakmai szerepek és utak közös mérlegelésének.

A kutatások eredményeit egységében kezelve a családi életre nevelés felkészítő funkciójának egyik szegmensét, a munka és magánélet összehangolásának kérdését ölelem fel. A családi életre történő felkészítés szempontjából azért lényeges terület, mert a két út tervezése és segítése külön-külön is komoly erőfeszítést igényel, a kettő egymáshoz való viszonya pedig új dimenzióba helyezi a pedagógiai felkészítés módját. Különösen igaz ez az értelmiségi pályájára készülők esetében. A felsőoktatásban továbbtanulók hosszútávú emberi tőkeberuházást hajtanak végre azzal, hogy lemondanak a munkaerőpiacra történő belépéssel járó jövedelem megszerzéséről, ehelyett gazdaságilag inaktív státusban maradva éveken keresztül a szülői háttérre támaszkodnak. (Boudon, Goldthorpe, Gábor, Galasi-Nagy, Billari, Iacovou, Székely, Jancsák, Harmat, Fülöp, Csillag).

Kutatásomban az életpálya kezdetén álló, fiatal nappali tagozatos hallgatók körében a jövőtervek mentén térképezem fel a két karrierút egymáshoz való viszonyát, a levelező tagozatos (jellemzően munka és/vagy család mellett tanuló) hallgatóknak pedig tapasztalatai jelölik ki a feltételezett balanszpontokat. A felsőfokú továbbtanulási döntést az emberi erőforrásba történő befektetésként értelmezve (Schultz, Becker, Rosen) vizsgálom a szakmai és magánéleti karrierút összefüggéseit. Mivel a szocio-ökonómiai státus kiemelkedően fontos elemeként az orientációs családnak a tanulmányi életútra gyakorolt hatásáról számos elmélet áll rendelkezésre (többek között Bourdieu, Coleman, Bernstein, Mollenhauer, Pusztai, Róbert, Imre), különleges célként fogalmazódott meg a prokreációs családnak mint beruházó közösségnek vizsgálata. Hazai és nemzetközi jól-lét kutatások (többek között Seligman, Csíkszentmihályi, Brown, Kopp, Pikó) eredményeit implikáló neveléstudományi megközelítésben a párkapcsolatot és a gyermeknevelést olyan prémiumként értelmezem (Rendall, Price, Kaufman), amely optimális konjugáció esetén a tanulmányi beruházáshoz hozzájárulva annak hajtóerejévé válik.

Dolgozatom fontos célkitűzése a tanulás, a családi és a munkahelyi teendők összehangolási problémáinak vizsgálata, ezért az elméleti modellt e három szférára vonatkozó koncepciók metszetében helyezem el. A felsőfokú tanulmányok vizsgálata során a továbbtanulási döntésektől kezdve a tanulmányi folyamat egészének megvalósulását, eredményességét, valamint az itt megjelenő tanulói és szakmai közösségeket figyelem meg, nagyrészt Bean és Bradley, Heuser, Roorda, Polónyi, Pusztai, Nagy, Veroszta munkái alapján. A munka területéről leginkább a főállásban végzett, fizetett tevékenységet és a munkahelyi közösségek tanulmányi befektetéshez való viszonyulását veszem szemügyre. A magánélet vonatkozásában a hallgató családi háttere megkerülhetetlen kérdés. A felnőttkori tanulási beruházásokban és annak eredményességében a prokreációs család szerepéről igen kevés tudományos információ áll rendelkezésre (McGivey, Schuetze, Kerülő, Tózsér), ezért egyik fő célkitűzésem ennek a feltáratlan területnek a revelációja.

Az egyéni megközelítés mellett fontosnak tartom az intézményi jellemzők feltárását a nem hagyományos hallgatói társadalom integrációjával kapcsolatban. A felnőtteket nem hagyományos hallgatóknak tekintem többek között Kaswor, Richardson, Schuetze, Slowey, Kozma és Polónyi alapján, mivel nem közvetlenül az érettségi után tanultak tovább, gyakran család és munka mellett végzik tanulmányaikat, nagy hányaduk alacsonyabb társadalmi státusú, karriertervük elsősorban nem az akadémiai törekvéseiken nyugszik, integráltságuk kevésbé sikeres a felsőoktatási térben.

II. A doktori műben tárgyalt kérdéskörök forrásai, a feldolgozásuk során használt módszerek

A doktori értekezés vizsgált témaköreinek elméleti hátterét a rendelkezésre álló nemzetközi és hazai szakirodalmak felhasználásával alkottam meg. A tárgyalt demográfiai vonatkozású témakör feldolgozásához európai (elsődlegesen Eurostat) és hazai (leginkább KSH) adatbázisokat használtam, amelyeket alapul véve statisztikai elemzéseket végeztem. A szűkebben vizsgált téma hazai előzményei közül részletes vizsgálatnak vettem alá azokat, amelyekben személyesen vettem részt 2005 és 2015 között a DE Regionális Egyetem, majd a DE Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ kutatójaként, a témához kötődő vizsgálati terület vezetőjeként. Ezek a nagymintás adatfelvételek adtak lehetőséget a téma speciális, többdimenziós vizsgálatára, ugyanis hazánkban a hasonló kutatások csak részben érintették ezeket a kérdéseket.

Az értekezés második részében két vizsgálat adatainak felhasználásával igyekeztem választ találni kutatási kérdéseimre, arra vállalkozva, hogy az értelmiségiek szakmai és

magánéleti pályafutását két különböző állomáson érjem tetten. Mindkét kutatás vezetője jelen akadémiai értekezés szerzője. Az első vizsgálatban az alapsokaság tagjai mindkét életpálya kiindulópontján állnak, azaz még nem kezdték meg karrierjüket és nem alapítottak családot. A vizsgált egyetemi hallgatókat így a jövőterveik mentén tudtam felmérni a két életúttal kapcsolatos elképzeléseikről és azok összeegyeztetéséről. A második vizsgálatban az egyéni életpálya későbbi szakaszát tártam fel olyan egyetemi hallgatók körében, akik munka és/vagy család mellett vállalták karrierjük gazdagítását tanulmányi beruházásukkal. A válaszadók élethelyzete kiváló alkalmat nyújtott arra, hogy a magánéleti és a szakmai pályafutást együttesen és külön kezelve megfigyelhessem, illetve összehasonlíthassam. Hipotéziseimet az értekezés családi életre nevelést vizsgáló kérdéseimhez illeszkedve fogalmaztam meg. A kutatás értékét növeli, hogy hazai viszonylatban elenyésző a *kizárólag* egyetemistákat, és őket *kimondottan* a szakmai és magánéleti jövőterveiket vizsgáló kutatás.

A 2017 tavaszán megvalósított *Család és karrier* kutatás alapsokaságát Magyarország nappali tagozatos (teljes idejű) képzésben tanuló egyetemisták jelentették. A kutatás tanévében (2016/17) hazánkban 205,6 ezer hallgató tanult 65 felsőoktatási intézmény nappali képzésén. A vizsgálatba bevont intézmények a következők voltak: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Óbudai Egyetem, Semmelweis Egyetem, Debreceni Egyetem, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Eszterházy Károly Egyetem, Kaposvári Egyetem, Nyíregyházi Egyetem, Pécsi Tudományegyetem, Széchenyi István Egyetem, Szegedi Tudományegyetem.

A mintavételi eljárás során rétegzett mintavételt alkalmaztunk kutatócsoportommal, három megfontolás mentén. Egyfelől törekedtünk arra, hogy az ország minden területéről kerüljön be azonos számú intézmény, hiszen a felsőoktatási kutatások gyakran regionálisak, és még gyakrabban főváros központúak. Második szempontként érvényesítettük, hogy valamennyi tudományterület hallgatói képviseltessék magukat a kutatásban, a tudományterületi felosztáshoz az MTA tudományterületi besorolását használtuk. Harmadik lépcsőként szempont volt, hogy a kisebb és a nagyobb intézmények hallgatói is bekerüljenek a mintánkba.

A kérdőíves felmérést minden vizsgált felsőoktatási intézményben fókuszcsoporthoz interjú előzte meg. Az interjúk eredményeit és tapasztalatait figyelembe véve állítottuk össze a kvantitatív mérőeszközt, amelyet a próbalekérdezéseket követően véglegesítettük. A 11 felsőoktatási intézménybe összesen 1 600 nyomtatott kérdőívet juttattunk el a 2016/17. tanév 2. félévében. A hallgatók önkéntesen és névtelenül töltötték ki a kérdőíveket. A szemeszter végéig 1 502 értékelhető kérdőív érkezett vissza. A kérdőívszerkesztés és a beolvasás az EvaSys rendszerrel történt, az adatokat SPSS szoftverrel dolgoztuk fel.

A doktori értekezésben második, részletesen feltárt vizsgálat, *A felnőttek a felsőoktatásban*, az Észak-alföldi régió három meghatározó felsőoktatási intézményében zajlott: a Debreceni Egyetem, a Nyíregyházi Főiskola és a Szolnoki Főiskola részidős képzéseiben, levelező tagozaton tanulók között, 2013-ban.

A kérdőíves felmérés 2013 tavaszán zajlott, amelyet három fókuszcsoporthoz tartozó 23 oktatói egyéni strukturált interjú felvétele előzött meg. A kérdőív elektronikus úton, önkitöltő formában, az elektronikus tanulmányi rendszeren keresztül jutott el az említett három felsőoktatási intézmény hallgatóihoz. A teljes körű lekérdezésben a három intézmény levelező tagozatos hallgatói vettek részt: a Debreceni Egyetemen 5 845 fő, a Nyíregyházi Főiskolán 2 814 fő, a Szolnoki Főiskolán 1 122 hallgató. A teljes körű megkérdezés során összesen 9 781 hallgatót vontam be a vizsgálatba a régióban, a visszaérkezett és értékelhető kérdőívek száma 1092. A kérdőív szerkesztése és kiküldése az EvaSys rendszeren keresztül valósult meg. A kérdőívek feldolgozásához az SPSS szoftvert használtam.

III. A doktori mű főbb eredményei

A családi életre nevelés egységes definiálásának, konceptualizálásának és tematizálásának nehézségei meglátásom szerint egyrészt éppen kialakulásának egyediségéből erednek, hiszen az induktív, alulról szerveződő fejlődéstörténet során „rárakódó”, kevésbé tudományos nézetektől és módszerektől kellett megtisztítani az új territóriumot. Másrészt a terület képzett és önjelölt szakemberei között lassan tűntek fel a tudomány képviselői, akik megkísérelték kialakítani, egzakttá tenni az új fogalmi rendszert.

Harmadrészt úgy vélem, tulajdonképpen az okozott nehézséget, hogy olyan területhez (ti. családi élet) kerestek a 20. század elején újszerű keretet, amely évezredek óta létezett, és olyan folyamathoz (ti. családi életre nevelés), amely a legtermészetesebb módon kezdettől jelen volt a családok életében. Az általánosan elfogadott nézetrendszer kialakulásának nehézségét végül abban látom, hogy mindezt a folyamatot olyan tudományos sokszínűség jellemezte, amely legnagyobb részt előnyére vált a családi életre nevelés hatékony megvalósításának, a tudományos keret kifesztésében azonban problémákat vetett fel. Talán a diverzifikáció érdekében nem történt – vagy legalábbis nem találtam nyomát – konkrét és határozott kísérletnek, mely a családi életre nevelés egységesen elfogadott keretrendszerét megalkotta volna.

Úgy gondolom, innen ered a paradigma megragadhatatlansága, rugalmatlansága, hiszen ha nem áll rendelkezésre egy kezdetekben validált, tudományos közönség által elfogadott

fogalmi és tartalmi keretrendszer, a későbbiekben sem lesz vonatkoztatási – vagy éppen vitatott – pont.

A családpedagógia helyét keresve megállapítottam, hogy leginkább a családi életre nevelés felkészítő funkciójával tud azonosulni, bár kétségtelenül megtaláljuk a már működő családi élet támogatásában, problémakezelésében is. A családpedagógia családi életre vonatkozó tudásának és tapasztalatának sokkalta koncentráltabban kellene megjelennie ebben a nevelési-oktatási-képzési folyamatban, miközben a neveléstudománynak markáns elméletalkotó szereppel kellene bírnia.

A családi életre nevelés paradigmájának megújítási szükségszerűségében a családi karrier és a szakmai karrier területét láttam leginkább indokoltnak. Az elméleti áttekintés egyértelművé tette, a családi életre nevelés koncepciója és tematikája elsődlegesen a privát életeseményekre koncentrálnak. A szakmai pályafutás ennek árnyékában jelenik meg: a felkészítésben a pályaválasztásban merül ki a kérdéskör, a működő családi élet kapcsán pedig problémaként definiálják, és leszűkítik a munkahelyi és otthoni teendők szimpla összehangolásának nehézségére. Annak ellenére, hogy a magánéleti és szakmai pályafutás megválasztása, megvalósítása és működtetése hordozza a leglényegesebb döntési helyzeteket, emellett markáns társadalmi (demográfiai) következményeket indukál.

A statisztikai adatok elemzése és a feltárt kutatások eredményei alapján elmondható, hogy a magánéleti eseményeket leginkább halasztó magatartás az értelmiségi fiatalokat jellemzi: közöttük tolódik ki az első stabil párkapcsolat létesítése, az első gyermek vállalása, esetükben a legnagyobb a különbség a tervezett és megszületett gyermekszám között.

A kutatás egyértelműen alátámasztotta, hogy a magánéleti és szakmai út előtt álló fiatalok számára mindkét életpálya fontos, és felelősséggel, tudatosan készülnek ezekre, sőt, nem várt módon, ezek összehangolására is. Az összehangolás igénye leginkább a vágyott munkahely jellemzőinél világlik ki, amikor is a család és munka balanszát erősítő munkafeltételeket remélik. A magánéleti események bekövetkeztét döntő részük biztosan tervezi, nagyjából házaságban, általában két gyermekkel. Az időtervek esetében azonban egyértelmű, hogy a két pálya között prioritásokat állítanak fel, s a karrier megelőzi a magánéleti eseményeket. A nők racionális mérlegelését jelzi, hogy korábbi életszakaszban tervezik megkezdeni a családalapítást, még a férfiak hosszabb időt szánnak az egzisztenciális alapozásra és a szakmai karrier építésére.

Az eredmények azonban azt is egyértelműen megmutatják, hogy a családalapítás halasztását nem okolhatjuk kizárólag a karriertervek elsőbbségével vagy az anyagi háttér megalapozásával. A párkapcsolatok kialakításában számos nehézséget soroltak fel a válaszadók

(elszigetelődés, magány, sok tanulás, sok munka), amelyek hátráltatják a tartós kapcsolat kialakítását vagy fenntartását. Emellett kiderült, hogy félnek a szülői szerepektől, tartanak a szülővé válás felelősségének súlyától, de féltik a szabadságuk elvesztését is. A gyerekvállalás feltételeként a szülői szerepre való érettség előkelő helyen végzett. A válaszadók számára is nehezen határozható meg, hogy ki mikor éri el a felkészültséget, ezért ez akár a halogatás veszélyét is hordozhatja.

A szülői szereppel kapcsolatos aggályok megjelennek akkor is, ha a tudatos halasztásról kérdeztem a fiatalokat. Mindez megerősíti a családi életre nevelés feladatvállalását a fiatalok kapcsolati kultúrájának megerősítésében, és a szülői feladatokra történő felkészítésben. Tegyük hozzá, hogy a fiatalok nem számolnak célzott neveléssel (könyvek, előadások, kurzusok, konzultációk stb. formájában), s érzékelhetően nincsenek tisztában ezek hiányával sem. A megoldást a közösségi terektől (ti. ismerkedéshez ideális helyszínek) és az időtől remélik (ti. egyszer majd beleérnek a szerepekbe), nem edukátoroktól. A válaszadók fiatal éveiben markánsan megjelenő magány, félelem és bizonytalanság azonban olyan látens jelenség, amely elutasításként nem dekódolható. A formális oktatásnak és minden egyéb fórumnak azonban meg kell újulnia, a fiatal generációk nyelvén szólnia ahhoz, hogy vonzóbb legyen számukra.

A családból hozott minták ellensúlyozhatják a felnőtté válás aggályait. A mintába került válaszadók esetében a család nagysága mutatott erős szignifikáns összefüggést: a családalapításban határozottabbak (biztosan szeretnének gyermeket, korábban és többet) a legalább egy, de inkább két testvérrel rendelkezők. A testvér nélkül felnövekvő hallgatók nemcsak később és kevesebb gyermeket terveznek, hanem a párkapcsolati elköteleződésük is a leggyengébb. Figyelemre méltó eredmény, hogy a szülei válását átélő fiatalok a teljes családból érkezőkhöz hasonlóan házasságban kívánnak élni. Óvatosságuk különbözteti meg őket: terveik szerint házasságkötésüket próbaházasság (együttélés) fogja megelőzni, valószínűleg a több testvér között elsajátított alkalmazkodás és bizalom feltételezi a társ feltétel nélküli elfogadását. Sőt, a gyermekvállalási szándékban (tervez-e gyermeket, hány gyermeket tervez) a szülők családi állapota már egyáltalán nem volt szignifikánsan befolyásoló tényező. A családszerkezet tehát kevésbé befolyásolja a tovább vitt mintákat, mint a család nagysága.

A származási család hatását a klaszterelemzésben is érzékelttem, ahol három csoportot azonosítottam. A családi terveiket legkorábbra datáló, magukat házasságban és nagycsaládban vizionáló *stabil családcentrikusok* tervei egyértelműen hordozzák származási családi jellemzőiket (házas szülők gyermekeként, több testvér között, kis településen felnőtt, vallásos személyek). A *tudatos függetlenek* éppen ellenkező típusú családokból érkeznek (nagy városok lakói, egyszülős vagy mozaik családokból, testvér nélküliek, nem vallásosak), az

esetleges családalapítást 35 éves koruk után valószínűsítik. A *késleltető bizonytalanok* családi attitűdje és családi háttere között nem olyan egyértelmű a kapcsolat, mint az előző két csoportnál. Szüleik jellemzően házások, de magas az elváltak aránya is, testvér mellett, városokban nőttek fel, saját párkapcsolatukat és gyermekvállalásukat illetően rendkívül bizonytalanok.

A magánéleti jövőtervek és a családi háttér szoros összefüggése mellett a privát és a szakmai tervek összhangjára is fény derült. A stabil családcentrikusak számára kiemelten fontos minden olyan munkaerő-piaci szempont, amely a későbbi munka – magánélet egyensúlyát szolgálja. Emellett a külföldi munkavállalást kevésbé fontolgatják, ellentétben a tudatos függetlenekkel, akik nagy arányban és hosszú időre (vagy véglegesen) tervezik az ország elhagyását. Az ide tartozó hallgatók magánéleti beállítódása a munkaérték-preferenciákban is megmutatkozott, hiszen magasra minősítették a függetlenséget biztosító állásokat (például önálló döntéshozatalt, a munka elvégzésének szabadságát). A bizonytalanok a karrierterveiket illetően inkább a stabil családcentrikusakhoz húznak, de jellemzően minden átlagértékük a másik két csoport között helyezkedik el.

Érdeemes megjegyezni, hogy éppen a karrierközpontú tudatos függetlenek csoportjába tartozó hallgatók kerültek el ezidáig a munkavégzés lehetőségét. A másik két csoport tagjai rendszeresen dolgoztak vagy önkénteskedtek diákként, a tudatos függetlenek nem éltek a munkatapasztalat megszerzésének lehetőségével. Valószínűsíthetően a végzést követő kitörésre várnak, hiszen a magánéleti terveikről lemondva, vagy hosszú időre elhalasztva azt, az előttük álló éveket kizárólag a munkának szentelik. A korai munkatapasztalat kapcsolatépítési lehetőségével pedig nem számolnak, nincs szükségük rá, hiszen legnagyobb arányban külföldre készülnek a diploma megszerzését követően. A stabil családcentrikusok viszont mielőbb családalapításban gondolkodva tudatosan előrehozzák az első munkatapasztalatok megszerzését, a késleltető bizonytalanok pedig bizonytalanságukat biztosíthatják be ily módon.

Jól kitapintható tehát az a dilemma, ami a magánéleti és szakmai életút összeegyeztetésének eredője, ugyanakkor egyértelműen látszik a fiatalok tudatos felkészülése minderre. Az eredmények azt sugallják, hogy a társadalomban, munkaerőpiacon eddig tapasztaltak erőteljesen befolyásolják jövőképüket, és számolnak a két út közötti választás vagy a prioritás kialakításának kényszerével. Nem lehet bejósolni, de sejthető, hogy a párkapcsolati és szülői szerepbizonytalanságok még inkább a szakmai oldal elsőbbségét erősítik a magánéleti események (többnyire akaratlan) elodázásával. Szintén nem állapítható meg egyértelműen a kutatásból, de a favorizált munkahelyi jellemzők alapján érzékelhető, hogy a többfrontú helyállást (család és karrier) csak nagyon biztos és ideális körülmények között valószínűsítik.

A magánéleti és a szakmai karriert egyaránt befolyásoló nemi és szülői szerepek közelebbi vizsgálata megmutatta, hogy a szülővé válás félelme gyaníthatóan a társadalomban jelenlegi is zajló változásokban gyökerezik. A társadalmi diskurzusok napirenden tartják azt a kérdést, hol a férfiak és nők helye a munkaerőpiacon, a családban, a társadalomban. Mivel egységes álláspont a hagyományos rendszer felbomlását követően ma sem alakult ki, nagy valószínűséggel ez okozza az aggodalmat: ők maguk sem látják még a kialakult vagy helyesnek vélt álláspontokat, keresik a lehetőségeket, figyelik a mintákat, s mindeközben tartanak a szülővé válástól.

Az egyetemisták között végzett kutatás alapján megerősíthető az a feltevés, hogy a családalapításra, a gyermekvállalásra való felkészültségről alkotott fogalmak bizonytalansága, illetve a felkészültség állapotának valószínű általános alulértékelése miatt a családi életre való felkészítés tantárgy vagy ismeretkör szükségessége nehezen vitatható. Egyrészt az oktatási rendszer szempontjából a leendő szülők felkészítése stratégiai fontosságú, hiszen a gyermek iskolai boldogulása szempontjából a pedagógus legfontosabb szövetségese a családi életre felkészült, felelősen cselekvő szülő. Másrészt a gyermekek jól-léte, minőségi nevelése, illetve a párkapcsolatok stabilitása egyaránt profitál a szerepek tudatos elsajátításából.

A magánéleti és szakmai életpálya elején járó fiatalokról a kutatás során összességében kialakult kép családcentrikusságról és meghatározott jövőképről tanúskodik. A párkapcsolati és szülői szerepek iránt bizonytalanok ugyan, de a magánélet és karrier jövőbeli összeegyeztetésében meglepően tudatosak. Ez abban az olvasatban is értelmezhető, hogy külvilágról alkotott képük intenzívebben formálódik a szerepegyeztetéseket, mintsem a szerepkialakítások illetően. A társadalomban, gazdaságban tapasztaltak a két terület összehangolásának szükségességét kifejezőbben vetíti eléjük, mint majdani feladataikat.

A karrierutak tényleges megvalósulását vizsgáló kutatásomban olyan hallgatókat kerestem meg, akik felnőttként, jellemzően munka és/vagy tanulás mellett ruháztak be emberi tőkéjükbe, járultak hozzá karrierjük építéséhez. A kutatás kvantitatív részében 1092 hallgató válaszolta meg a kérdéseket. Értekezésemben nem foglalkoztam a vizsgálat didaktikai pillérével, figyelmem a magánéleti és szakmai karrierút lehetséges összehangolásának szenteltem.

Már a kiinduló kutatási kérdéseim megválaszolása során felfigyeltem arra, hogy a felnőttek tanulmányi beruházása nem elszigetelt folyamat, nem zárható be a campus falain belülre. A felsőoktatási horizont esetükben kinyúlik olyan közösségek és olyan tevékenységek felé, amelyek elválaszthatatlanok a felnőtt hallgatók tanulmányi folyamatától, s ezáltal annak

eredményességétől. Ezek a közösségek potenciális befektető közösségekként, ezzel együtt külső erőforrásként is funkcionálhatnak.

Ebben a kitágított tanulmányi horizonton a közösségekkel együtt megjelenhetnek olyan feladatok, kötelezettségek, tevékenységek, amelyek szintén aktívan befolyásolják a befektetések kimenetelét. Ebben a kontextusban a munkavállaló, családos hallgatók sem kizárólag hallgatói szerepben értelmezhetők, hanem az említett külső közösségekben képviselt szerepeik és az ott megjelenő feladataik által többszörös beruházókként jelennek meg. Egyéni befektetések ugyanis közösségeiken keresztül valósulnak meg, amelyek kedvező esetben egyfajta erőforrásként segítik a sikeres kimenetet.

A kutatásban résztvevő válaszadók jelentős része korábban elhalasztotta a továbbtanulási terveit, sok esetben a családi karrier megkezdése miatt (házasság, első gyermek vállalása, anyagi alapozás). A vizsgálat eredményei rámutatnak, hogy a karrierépítést jelentő tanulmányi beruházás (ti. diplomaszerezés) olyan vállalásnak bizonyult, amit az akkor fiatal válaszadók nem láttak kivitelezhetőnek, mérlegelésükben pedig a családi karrier megkezdését választották. A továbbtanulás későbbi realizálódása és a tanulmányi eredményesség foka azonban azt jelzi, hogy a korábban elhalasztott terv kivitelezhető a családi életciklus egy másik szakaszában, ahol ugyanúgy szükséges a harmonizáció, kiegészülve a munkavállalással.

A tanulmányukat korábban elhalasztók későbbi életútjában ciklikusság tapasztalható, amelyben a családi életciklushoz igazodva pótolják vagy korrigálják a szakmai életutat. A nehézségek ellenére úgy tűnik, a családi életszakaszok változásával jól kombinálható a tanulási szándék.

Az eredményességi mutatók szignifikánsan kedvezőbbeknek bizonyultak a gyermeket nevelő hallgatók körében, s minél nagyobb a különböző szerepekből adódó kötelezettség mértéke, annál magasabb teljesítményt mutatnak fel a hallgatók. Ezt a figyelemre méltó eredményt McCombs (1999), Bellas és Toutkoushian (1999), Perna (2001) megfigyeléseivel összhangban egyrészt azzal magyarázom, hogy a munka világában és a családi életben elsajátított kompetenciák egyaránt jótékony hatással vannak a tanulásra. Ezt erősíti Marchbank (2005) megfigyelése, miszerint a gyermeknevelés és a családi élet olyan problémákat generál, amelyek megoldási sémái a munka világában is alkalmazhatók. Beck-Gernsheim (1997) interjúiban olyan női munkavállalókat szólaltat meg, akik saját bevallásuk szerint a gyermeknevelés során szerzett ismereteiknek köszönhetik karrierjüket. Abrahamsson (1984) a felsőoktatás felnőtt résztvevői kapcsán hangsúlyozta a családi életben megszerzett képességek és készségek felhasználásának szükségességét, mivel a nehézségek mellett (gyerekelhelyezés, időbeosztás stb.) előnyt is jelent a magánélet szervezése közben kialakult jártasság.

Treuman és Hartley (1996) vizsgálatai az időmenedzsment területén mutatták ki, hogy a korban érettebb hallgatók a tanulmányaikkal összefüggő felkészülésben, a munkájukból fakadó feladataikban és a napi tevékenységeikben hatékonyabban tudták felhasználni a rendelkezésre álló időt, mint fiatalabb társaik. A munkából és családi teendőkből a tanulásra kiszakított időt valószínűleg maximalizálták a vizsgált hallgatók. Ez a minőségi idő párosult olyan kompetenciákkal, mint a pontosságra való törekvés, az etikus tanulói magatartás, a célok elérésére való törekvés, az idő és feladatok menedzselése. Még a munka és a tanulás feszültségét a külső hatások erősítették (például a munkahelyről történő távolmaradás és a munkaáltató olykor kedvezőtlen viszonyulása miatt), addig a családi teendők és a tanulás összeegyeztetése során erős támogatói háttér látható.

Az oktatói interjúk eredményei alátámasztják a kvantitatív vizsgálat következtetéseit. A gyermeket nevelő hallgatókkal kapcsolatban pozitív minősítések hangoztak el (lelkiismeretesek, megbízhatóak, aktívak, eredményesek stb.). Az oktatók magyarázatát négy indokcsoportban lehet összefoglalni: maguknak és családjuknak akarnak bizonyítani, kiváló az időbeosztásuk, a tanulás kikapcsolódást jelent a mindennapokból, konvertálják képességeiket. Ez utóbbi szerint a családi életben szerzett tapasztalatok a munkavégzésbe is beépültek, onnan átkerültek a tanulásba. Az oktatói értelmezésben tehát a munkavégzés közvetítőként jelenik meg ebben a folyamatban.

Ezek az oktatói megfigyelések részben visszaköszöttek a hallgatói fókuszcsoportos interjúkban is. A megkérdezettek is beszámoltak a bizonyítási vágyról, a példamutatás erejéről. Érdekes módon azonban nem elemezték saját erőforrásaik mibenlétét: a párkapcsolatok és a családtagok támogatásának fontosságára ugyan nagy hangsúlyt helyeztek, de a családi életben tanult feladatok és az ott megszerzett kompetenciákat nem fedezték fel saját tanulói sikereik magyarázatában. Az interjúkban felsejlettek azok a nehézségek, amelyek az oktatók szeme előtt már rejtve voltak. Az alanyok beszámolóit alapján leginkább az időhiány, a családtól elvett idő és figyelem, a kiesett házimunka és gyermekgondozás pótlásának nehézsége okozza a legtöbb problémát.

A tanulási motiváció alapján kialakult klaszterek (*korrigálók, elkötelezettek, innovatívok, kívülállók*) elemzésekor a család mellett tanulók további sajátosságaira lettem figyelmes. A házasságban élő és gyermeket nevelő hallgatók a megszerzett diplomát mindenképpen az adott lakóhelyén kívánják hasznosítani, földrajzi mobilitási tervekről esetükben szinte nem beszélhetünk. A megfelelő tanulási attitűddel rendelkező elkötelezett hallgatói csoport tagjai felfelé mozuló társadalmi mobilitásuk mellett nem kívántak földrajzilag is mobillá válni. A többségében első generációs értelmiségiek kis településekről,

hátrányosabb társadalmi háttérből érkeztek, s megszerzett tudásukat a régiójukban tervezték hasznosítani.

A munka és tanulás összevetésénél kiderült, hogy elsősorban nem a munkaadó vagy a munkatársak támogató magatartása segíti a kedvezőbb tanulmányi út kialakulását, hanem a belső elszántság, a cél elérésére. Sikerült kimutatni, hogy ezt az eltökéltséget tovább erősíti a család, hiszen a gyermeket nevelőknél még céltudatosabb a munka és tanulás összeegyeztetése akadályok esetében is. Ez azt jelenti, hogy a támogató család még a munka és tanulás közös metszetében is érezteti hatását.

A családi és társas támogatás azonban csak abban az esetben fejt ki maximális mértékű hatását, ha a pártfogás a tanulási döntés pillanatától a teljes időszakban fennáll. Ennek egyértelmű példáját láttuk azon hallgatóknál (az elkötelezett csoportban), akiknek a karrierépítését teljes kezdeti támogatás jellemezte, majd a későbbi nehézségek sodrában kiapadt, magára hagyva a befektetőt. A rosszul felmért befektetési kockázatot körükben az alacsonyabb kvalifikáltságú szülők és társak tapasztalatlanságával magyaráztam, hiszen az innovatív hallgatóknál éppen az ellenkezője történt: a felsőfokú tapasztalatokkal bíró családtagok támogatása alacsonyabbnak, de egyenletesebben kiszámíthatónak bizonyult.

A legnagyobb gondot minden klaszterben a családi és tanulmányi feladatok összehangolása jelentette. A gyermeket nevelőkre ez fokozottan igaz, ugyanakkor az egyedülálló életében is markáns problémát okozott a származási család irányában végzett kötelezettségek háttérbe szorulása a tanulmányok idején. A munka, tanulás, magánélet hármasságában a gyermeket nem nevelők körében is fontos hangsúlyozni tehát az összehangolás szükségességét, mivel a privát életben számukra is adottak a kötelezettségek, emellett esetükben kiemelten fontosnak bizonyultak a baráti kapcsolatok ápolása is. A társas támogatás és a családi státusz-hatás (Sexton és Perlman 1989, Ravenara és Fernando 2007, Skrabski és Kopp 2010, Rendall 2011) tehát valóban működhet a felnőttkori tanulásban is, nemcsak a munkaerő-piaci karrierútban; a kettő viszont szorosan összefügg, de előbbi ritkábban vizsgált kérdés.

Kutatási eredményem egyik legfőbb üzenete, hogy a tanulmányi, a családi és a szakmai karrier hatékonyan összeegyeztethető. Ez demográfiai megközelítésben is fontos eredmény, hiszen a romló népesedési folyamatok egyik indikátora éppen a karrier és a magánélet összehangolásának nehézsége a jelen társadalmi és gazdasági viszonyok között.

A tanulás, a munkavégzés és a magánéleti teendők összehangolásában a hallgatók azonban jórészt magukra maradnak, s leginkább külső erőforrásaikra támaszkodhatnak. A külső erőforrásul szolgálható munkahelyi kollektívákban kevés támogató közösséget találtam, a

magánéleti háttérben figyelhettük meg a stabil befektetői közösségeket. A hallgatói tanulási aspiráció és eredményesség valószínűsíthetően növelhető, amennyiben a felsőoktatáson belül is rendelkezésre állnak ezek az erőforrások. Ezen erőforrások biztosítása a felsőoktatási intézmények érdeke is. Ebből a szemszögből a családbarát intézményi gyakorlat vagy szemlélet értelmezhető a felsőoktatási intézményi egyfajta hozzáadott értékeként, de más megközelítésben is jótékony szerepet játszhat, így az intézmények minősítésében, rangsorolásában (Rossi, 1982, Amrein-Beardsley, 2008, Liu, 2011) vagy az oktatásszociológiai intézményi szocializációban (Tam 2002, Pascarella és Terenzini 2005, Pusztai 2011).

Az oktatási intézményekre a tanulmányi folyamatban elsősorban nem befektetőként szoktunk gondolni. Amennyiben azonban a család és munka mellett tanuló hallgatóit többszörös szerepeiben aposztrofálja, maga is befektetővé válik, és várhatóan hozamai sem maradnak el. A tudományos miliőben zajló minőségi oktatás kiegészülhet olyan szemlélettel és gyakorlatokkal, amely hozamokat eredményezhet számára. Rövid távon eredményesen tanuló, sikeresen integrált, megfelelő tudással és kompetenciákkal diplomát szerző hallgatói társadalmat tudhat magánénak, a sikeres párbeszédet (ti. hallgatói igények felmérése és lehetőségek keresése) követően. Hosszú távon csökkentheti a hallgatói lemorzsolódást, növelheti az intézmény presztízsét és ezáltal a jelentkezők számát, biztosítva a mélyebb regionális beágyazódását. Az így kialakult perspektívában a felsőoktatási intézmény maga is számít a hallgatók külső beruházói közösségeinek erőforrásaira, amely ezt a folyamatot sikeresen és folyamatosan katalizálhatja.

A kutatások eredményei arra engednek következtetni, hogy az oktatás nemcsak a tudás átadásának, a kompetenciák kialakításának és fejlesztésének legmagasabb szintű képviselője, hanem olyan szocializációs színtér is, amelyben – lényegében látens módon – a szakmaiság megalapozásán kívül a családi életre történő felkészítés is történik. Ugyanakkor az oktatóknak, kutatóknak, a közoktatás pedagógusainak és maguknak a szülőknek is szükségük van segítségre abban, hogy a fiataloknak perspektívát nyújtsanak a családi életre nevelésben. Korábban a családokon belül a szoros kapcsolat, a rendszeres kommunikáció, a közös programok lehetővé tették, hogy a fiatalok kiismerjék magukat a világban, illetve megtalálják saját identitásukat, megfelelő önismeretre tegyenek szert. Ebben segítséget jelentettek a családokat körülvevő kisközösségek is, amelyek értékvilága többségében harmonizált az adott családdal, így a fiatalok megerősítést kaphattak azok tagjaitól.

Az elmúlt évtizedekben a családok bomlékonysága, a családi hálózatok gyengülése, a kisközösségek beszűkülése hátráltatta a fiatalok útkeresését, amelynek célja önmaguk és céljaik megtalálása. Az intézményi nevelés nem tudta átvenni ezt a feladatot, hiszen az „eredetileg” is

a pedagógusoknak deklarált nevelési munka éppen elegendő feladatot rótt rájuk a megváltozott és állandó változásban lévő körülmények között.

Az értekezés szerzőjének empirikus kutatásai hiánypótlók abban a tekintetben, hogy egyértelműen bizonyítják a családpedagógia, a családi életre nevelés nagyfokú igényét és szükségyszerűségét. A kutatások során bebizonyosodott, hogy a fiatalok már a tervek szintjén tisztában vannak a karrier és család összeegyeztetésének nehézségeivel. A családi életre nevelés felkészítő szakaszába visszacsatolhatók a további eredmények: a magánéleti és szakmai életutat megkezdők feladatainak összehangolása nehéz feladat, de a megfelelő erőforrások mozgósításával – ahol elsődleges maga a családi erőforrás – kivitelezhető a magánélet és a karrier sikeres együttes megvalósítása. A családi életre nevelésnek a már működő családokra vetített feladati között szintén kitüntetett figyelmet kell, hogy kapjon a munka – magánélet harmonizációja, amely megvalósulása esetén pozitívan hat vissza mindkét területre.

Kiemelten fontos eredmény, hogy a fiatalok magánéleti eseményeket halasztó magatartása mögött nemcsak a karrierépítés és egzisztencia-megalapozás rejlik. Erőteljesen és egyértelműen kirajzolódik a párkapcsolatok létesítésének és megtartásának problémaköre és a szülővé válás félelme. Jelzésértékű, hogy nem kérnek és nem várnak segítséget pedagógusoktól, szakemberektől, tudósoktól, nem kíváncsiak a könyvekre, cikkekre, előadásokra. A családi életre nevelés valószínűsíthetően a múltba réved, keresi az elvesztett mintákat, régi megoldásokat, korunkat meghaladó elméletek és módszerek keresztüztüében. A családi életre nevelés új paradigmájának az aktuális problémák felismerésére és megoldási stratégiáira kell épülnie. A felkészítő funkcióban elsődlegesen érdekelt családpedagógiának pedig olyan elméleti keretet és gyakorlati eszköztárat szükséges kidolgoznia, amely a fiataloknak való perspektívát nyújt az eredményes magánéleti és szakmai életpálya befutásához.

IV. Publikációk a doktori mű által tárgyalt kérdéskörökben

Önálló kötet

1. Engler Ágnes: Career path and family life. Ružomberok, Verbum, 2020.
2. Engler Ágnes: A család mint erőforrás. Budapest, Gondolat Kiadó, 2017.
3. Engler Ágnes: Kisgyermekes nők a felsőoktatásban. Budapest, Gondolat Kiadó, 2010.
4. Engler Ágnes (szerk.): Család és karrier. Egyetemi hallgatók jövőtervei. Debrecen, Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ, 2018.

Könyvfejezet

1. Engler Ágnes: Családi közösségek. In: Pusztai Gabriella (szerk.) Nevelésszociológia. Elméletek, közösségek, kontextusok. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020. 133-159.
2. Engler Ágnes: Párkapcsolati elköteleződések és családalapítási szándékok. In: Engler Ágnes (szerk.) Család és karrier. Egyetemi hallgatók jövőtervei. Debrecen, Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ, 2018. 12-41.
3. Engler Ágnes és Bocsi Veronika: Tradicionális és nem tradicionális női hallgatók: a hallgatói magatartás és az akadémiai értékek gender-olvasata. A tanulmányi eredményesség és motiváció gender összefüggései nappali és levelező tagozatos egyetemi hallgatók körében. In: Tóth Péter és Holik Ildikó (szerk.): Pedagógusok, tanulók, iskolák. Új kutatások a neveléstudományokban 2015. Budapest, MTA, Óbudai Egyetem, ELTE Eötvös Kiadó, 2016. 151-165.
4. Engler Ágnes: The effect of student's commitment on career. In: Gabriella Pusztai and Tímea Ceglédi eds. Professional Calling in Higher Education. Nagyvárad – Budapest, Partium Press – Personal Problems Solution – Új Mandátum Könyvkiadó, 2015. 167-175.
5. Engler Ágnes: Családstruktúra és eredményesség. In: Pusztai Gabriella és Kovács Klára (szerk.): Ki eredményes a felsőoktatásban? Nagyvárad-Budapest, Partium Könyvkiadó, Personal Problems Solution, Új Mandátum Könyvkiadó, 2015. 152-161.
6. Engler Ágnes: Párkapcsolat és gyermekvállalás a családi életre nevelésben. In: Engler Ágnes (szerk.): Párkapcsolat és gyermekvállalás a családi életre nevelésben. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, Szaktárnet-könyvek 21, 2015.
7. Engler Ágnes: A családi életre nevelés társadalmi értékei. In: Komlósi Piroska (szerk.): Felkészítés a családi életre és a kapcsolati kultúrára. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2014. 11-30.
8. Agnes, Engler, Edina Kovács, Zuzana Chanesova, Anna Błasiak, Ewa Dybowska and Katarzyna Sczewczuk: Future professional plans of students in higher education. In: Pusztai Gabriella-Engler Ágnes: Comparative Research on Teacher Education. Ružomberok, Verbum, 2014.
9. Engler Ágnes: Gyermekkel abszolválva. Családos hallgatók tanulmányi életpályája. In: Puskás-Vajda Zsuzsa, Bán Judit és Lisznyai Sándor: Kapcsolataink (védő)hálójában. Budapest, Felsőoktatási Tanácsadó Egyesület, 2013. 41-53.

10. Engler Ágnes: Career Path and Private Life in the Context of Lifelong Learning. In: Gergely Angyalosi, Ákos Münnich and Gabriella Pusztai (eds.): Interdisciplinary Research in Humanities. Nitra, Constantine the Philosopher University in Nitra, Faculty of Central European Studies, 2013. 119-133.
11. Engler Ágnes és Fényes Hajnalka: A felsőoktatásban részt vevő hallgatók sajátosságai a társadalmi nemek mentén. In: Kozma Tamás és Perjés István (szerk.): Új kutatások a neveléstudományokban. Budapest, Aula Kiadó, 2012. 273-284.
12. Engler, Agnes and Tornyi, Zsuzsa "Two are better than one?" – Youth's Family Founding Intentions in Accordance with their Religiosity. In: Pusztai, Gabriella (ed.): Régió és oktatás IV. Debrecen, Center for Higher Education Research and Development University of Debrecen, 2008. 209-217.
13. Engler Ágnes: Potenciális demográfiai tartalékok. Fiatalok családalapítási tervei. In: Juhász Erika (szerk.). Régió és oktatás. Debrecen, Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ, 2006. 317-325.
14. Engler Ágnes és Bocsi Veronika: Felsőfokú képzésben résztvevők családtervezési attitűdjei. In: Pusztai Gabriella (szerk.). Régió és oktatás. Európai dimenziók. Debrecen, Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ, 2005. 183-190.

Folyóiratcikk

1. Engler, Ágnes, Kozek, Lilla Katalin and Németh, Dóra: The concept and practice of family life education. *Central European Journal of Educational Research*, 2020, Vol. 2. No. 3. 55-61.
2. Engler Ágnes: A családi támogatás szerepe a szakmai életútban. *Európai Családtudományi Szemle* 2020, 3. évf. 2. sz. 104-115.
3. Engler Ágnes, Kozek Lilla és Németh Dóra: Családi életre nevelés Magyarországon. *Iskolakultúra* 2020, 30. évf. 6. sz. 52-66.
4. Engler Ágnes, Takács-Miklósi Márta és Tornyi Zsuzsa: Munka-magánélet egyensúlya a női kutatói karrierútban. *Kultúra és Közösség* 2018. 9. évf. 4. sz. 29-38.
5. Engler Ágnes: Partnerkapcsolatok és a házassági prémium. *Kapocs* 2017. 16. évf. 4. sz. 5-10.
6. Engler Ágnes: A gyermeknevelés szakmai életútra gyakorolt pozitív hatásai. *Szociálpolitikai Szemle* 2016. 2. évf. 1. sz. 65-77.
7. Engler Ágnes és Fényes Hajnalka: Diplomás nők munkaerő-piaci sikerességét befolyásoló tényezők és a gyerekvállalás hatásai. *Felsőoktatási Műhely* 2015. 8. évf. 4. sz. 43-55.

8. Engler Ágnes: A család szerepe az eredményes életpálya kialakításában. *Kapocs* 2015. 14. évf. 2. sz. 29-38.
9. Engler Ágnes: Dilemmák felsőfokon – hallgatók családalapítási tervei. *Kapocs* 2014. 13. évf. 1. szám 17-25.
10. Engler Agnes: students with small children in higher education. *Journal of Social Research & Policy* 2013, Vol. 1. No. 4. 109-120.
11. Engler Ágnes: Tanulmányi pályafutás a magánéleti tervek tükrében. *Új Pedagógiai Szemle* 2011. 15. évf. 11-12. sz. 173-183.
12. Engler Ágnes: Kisgyermeket nevelő hallgatók felsőfokú tanulmányainak vizsgálata. *Debreceni Szemle* 2011. 19. évf. 2. sz. 243-256.
13. Engler Ágnes: A családi háttér szerepe a felsőfokú továbbtanulásban. *Iskolakultúra* 2010. 20. évf. 10. sz. 28-38.
14. Engler Ágnes és Nagy Zsuzsa Eszter: Egyetemi és főiskolai hallgatók jövőképe egy regionális kutatás alapján. *Educatio* 2006. 15. évf. 1. sz. 163-189.